

Моделі посткомуністичних трансформацій

Олександр Романюк,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії і політології
Харківської державної академії культури

Провідною тенденцією розвитку сучасного світу є перехід до демократії. За чверть століття після початку „третьої хвилі” демократизації кількість демократій збільшилася більше, ніж утричі [1]. Важливу роль у розвитку „третьої хвилі” відіграв крах комунізму, який зумовив „безпрецедентний демократичний прорив” [2, с. 6]. Проте включення до процесу демократизації посткомуністичних суспільств спричинило кризу транзитології, бо її первісну парадигму було створено на основі аналізу переходів до демократії від авторитарного типу політичних режимів, а комуністичні режими належать до тоталітарного. Як наголошує Є. Мачкув: „Поза розумінням тоталітаризму неможливо побудувати переконливу теорію перетворення комуністичної системи” [3, с. 57]. У статті ставляться завдання: на ґрунті аналізу системних особливостей тоталітаризму і практики посткомунізму 1) розробити динамічні моделі посткомуністичних трансформацій; 2) з’ясувати чинники, що зумовлюють їх траєкторію.

Методологічні засади вироблення трансформаційних моделей

Розробляючи трансформаційні моделі, автор виходив з таких засад.

1. Політичні режими сучасного світу поділяються на три основні типи: тоталітарний, авторитарний і демократичний. Тоталітаризм та авторитаризм є окремими типами політичного режиму, які суттєво відрізняються одне від одного. На шкалі політичних режимів авторитаризм посідає проміжне місце між тоталітаризмом та демократією, бо за характеристикою політичної сфери він ближче до тоталітаризму, за характеристиками позаполітичних сфер – до демократії (**таблиця 1**). Тоталітарний режим – то режим загального монополізму, де перетинаються три види монополії: політична (монополія

Моделі посткомуністичних трансформацій

Олександр Романюк

однієї партії на державну владу, внаслідок чого партія стає державною, а держава – партійною); економічна (монополія партійної держави на розпорядження засобами суспільного виробництва); ідеологічна (монополія офіційної ідеології, яка підкоряє собі суспільну культуру та визначає „кінцеву мету” суспільного розвитку). За авторитарного режиму монополізм існує тільки у політичній сфері (монополія певної групи осіб на урядову владу), тоді як у позаполітичних сферах зберігається обмежений плюралізм (в економіці його обмежує протекціонізм владної еліти приватним структурам, у яких мають капітал її представники; у сфері культури – заборонаю використання відносної духовної свободи для боротьби з режимом) [4].

Таблиця 1
Структурні характеристики основних типів політичних режимів

Сфери \ Режими	Тоталітарний	Авторитарний	Демократичний
Економічна	Монополізм	Плюралізм (обмежений)	Плюралізм
Політична	Монополізм (партійний)	Монополізм (елітарний)	Плюралізм
Культурна	Монополізм	Плюралізм (обмежений)	Плюралізм

2. Хоч більшість комуністичних режимів зазнала у післясталінський період певної еволюції, перетворення комуністичного тоталітаризму на комуністичний авторитаризм, як то вважає З. Бжезинський [5, р. 255], не відбулося. Монополійні (тоталітарні) основи комуністичних систем, що ґрунтувалися на жорсткому керівництві комуністичної партії (фактично компартійної номенклатури) усіма сферами суспільного життя, збереглися [6, с. 262; 7, с. 333]. Тому **вихідним пунктом транзитивного процесу варто вважати усунення комуністичної партії від влади або, принаймні, ліквідацію її монополії на урядову владу.**

3. Особливості тоталітарних режимів зумовлюють специфіку їх трансформації. Трансформація при переході до демократії від авторитарних режимів відбувається переважно у політичній сфері, де монополійна система перетворюється на плюральну; у позаполітичних сферах відбувається лише їх адаптація до нового режиму функціонування політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм, в культурі – політичні обмеження). При переході від тоталітарних режимів **трансформаційний процес охоплює усі сфери суспільного життя**, бо і в політиці, і в економіці, і в культурі – скрізь треба замінити монополійну систему на плюральну.

4. Оскільки тоталітаризм і демократія за своїми структурними

характеристиками є двома крайніми типами політичного режиму, а авторитаризм – проміжний, то **апріорно можна передбачити три можливі варіанти розвитку посткомуністичної трансформації**: прямий перехід до демократії; перетворення тоталітарного режиму на авторитарний; повернення, в силу певних причин, суспільства до тоталітарного стану [8, с. 74 - 77].

5. Для емпіричного підтвердження таких теоретичних припущень були використані дані моніторингу стану свободи і демократії, які за програмами „Freedom in the Word” і „Nation in Transit” здійснює „Freedom House”.

За методологією програми „Freedom in the Word”, якою сьогодні охоплено 193 країни та 18 територій, кожна країна, відповідно до додержання політичних прав і громадянських свобод, отримує рейтинг від 1 до 7. Рейтинг 1 характеризує ідеальний стан з їх додержанням, рейтинг 7 – найбільше відхилення від ідеалу. Рейтинги політичних прав і громадянських свобод виводяться окремо, середнє число обох рейтингів визначає статус країни, той, у свою чергу, – характер політичного режиму (**таблиця 2**) [Джерела: 9, р. 711 -719].

Таблиця 2

Визначення статусу країни та характеру політичного режиму за програмою „Freedom in the Word”

Середній рейтинг	Статус країни	Політичний режим
1,0 -2,5	Вільна	Ліберальна демократія
3,0 -5,5	Частково вільна	Електоральна демократія
5,5 -6,0	Не вільна	Автократія

За моніторингом „Freedom in the Word” протягом 1989 - 2004 років посткомуністичні країни мали позиції, показані в **таблиці 3** [Джерела: 1; 9; 10; 11].

З 1991 року Freedom House здійснює спеціальну моніторингову програму „Nation in Transit” у 27 посткомуністичних країнах (усіх, окрім Монголії). Моніторинг здійснюється за позиціями: виборчий процес; громадянське суспільство; урядування (з 2005 року національне та місцеве окремо); незалежність ЗМІ; межі та незалежність судової влади; корупція (моніториться з 1999 року). Кожна позиція оцінюється також за семибальною системою за критеріями політичного курсу і політичної практики. Середнє число від рейтингів усіх позицій визначає місце країни на шкалі демократії (**таблиця 4**) [Джерела: 12, р. IX - XVII].

Таблиця 3

Рейтинги свободи та громадянських прав
у посткомуністичних країнах (1989-2004 рр.)

Країни	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Вільні країни																
Польща	3,5	2	2	2	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1
Словенія	-	-	2,5	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1	1	1
Естонія	-	-	2,5	3	2,5	2,5	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1
Угорщина	3,5	2	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1	1	1
Словаччина	6	2	2	2	3,5	2,5	2,5	3	3	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1
Чехія	6	2	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1
Латвія	-	-	2	3	3	2,5	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Болгарія	6	6	6	6	6	2	2	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2	1,5	1,5	1,5
Литва	-	-	2,5	3	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	2
Монголія	7	4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2	2	2
Хорватія	-	-	3,5	4	4	4	4	4	4	4	4	2,5	2	2	2	2
Румунія	7	5,5	5	4	3,5	3,5	3,5	2,5	2	2	2	2	2	2	2	2,5
Сербія і Чорногорія*	4,5	4,5	5,5	5,5	6	6	6	6	6	6	5	4	3	2,5	2,5	2,5
Частково вільні країни																
Албанія	-	-	5	3,5	3,5	3,5	3,5	4	4	4,5	4,5	4,5	3,5	3	3	3
Македонія	-	-		3,5	3	3,5	3,5	3,5	3,5	3	3	3,5	4	3	3	3
Боснія і Герцеговина	-	-	-	6	6	6	6	5	5	5	5	4,5	4,5	4	4	3,5
Молдова	-	-	4,5	5	5	4	4	3,5	3,5	3	3	3	3	3,5	3,5	3,5
Україна	-	-	3	3	4	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	4	4	4	4	3,5
Грузія	-	-	5,5	4,5	5	5	4,5	4	3,5	3,5	3,5	4	4	4	4	3,5
Вірменія	-	-	5	3,5	3,5	3,5	4	4,5	4,5	4	4	4	4	4	4	4,5
Не вільні країни																
Росія	-	-	3	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	4	4,5	5	5	5	5	5,5
Азербайджан	-	-	5	5	6	6	6	5,5	5	5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5
Киргизстан	-	-	3,5	3	4	3,5	4	4	4	5	5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5
Таджикистан	-	-	5	6,5	7	7	7	7	6	6	6	6	6	5,5	5,5	5,5
Казахстан	-	-	4,5	5	5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5
Узбекистан	-	-	5,5	6	7	7	7	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5
Білорусь	-	-	4	3,5	4,5	4	5	6	6	6	6	6	6	6	6	6,5
Туркменістан	-	-	5,5	6,5	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7

*До 2003 р. Союзна республіка Югославія

Статус країн: – Вільні – Частково вільні – Не вільні

На початок 2005 року моніторинг програми „Nation in Transit” дав такі результати (таблиця 5) [Джерела: 12, р. 25 - 26; 13, р. 14; 14].

Треба відзначити, що методологія, якою користується „Freedom House”, не позбавлена вад, бо 1) вона не використовує поняття

тоталітаризму; 2) мало враховує чинник політичної культури; 3) бракує чіткості поняттям „перехідне урядування” та „гібридний режим”. Оскільки за даними програми „Freedom in the Word” усі країни з „перехідним урядуванням” (дефініція програми „Nation in Transit”) включені до числа електоральних демократій [15], можна припустити, що таким чином характеризуються неконсолідовані електоральні режими, які перебувають під загрозою втрати мінімального критерію демократичного урядування. Але, незважаючи на ці недоліки, варто погодитися з думкою Л. Даймонда, що „Freedom House” використовує найкращі емпіричні індикатори з тих, що існують сьогодні [2, с. 14]. Тому, розробляючи моделі посткомуністичних трансформацій, автор використав дані цієї інституції, залишаючи за собою право на їх трактування.

Таблиця 4

Визначення типу політичного режиму за програмою „Nation in Transit”

Шкала демократії	Тип режиму
1 – 2	Консолідована демократія
3	Напівконсолідована демократія
4	Перехідне урядування або гібридний режим
5	Напівконсолідований авторитарний режим
6 – 7	Консолідований авторитарний режим

Модель прямого переходу

Сутність моделі прямого переходу полягає в тому, що після загибелі комуністичного (тоталітарного) режиму в країні встановлюється режим електоральної (процедурної) демократії, який поступово консолідується і переростає у ліберальну (структурну) демократію (схема 1).

Треба відзначити, що методологія, якою користується „Freedom House”, не позбавлена вад, бо 1) вона не використовує поняття тоталітаризму; 2) мало враховує чинник політичної культури; 3) бракує чіткості поняттям „перехідне урядування” та „гібридний режим”. Оскільки за даними програми „Freedom in the Word” усі країни з „перехідним урядуванням” (дефініція програми „Nation in Transit”) включені до числа електоральних демократій [15], можна припустити, що таким чином характеризуються неконсолідовані електоральні режими, які перебувають під загрозою втрати мінімального критерію демократичного урядування. Але, незважаючи на ці недоліки, варто погодитися з думкою Л. Даймонда, що „Freedom House” використовує найкращі емпіричні індикатори з тих, що існують сьогодні [2, с. 14]. Тому, розробляючи моделі посткомуністичних трансформацій, автор

Моделі посткомуністичних трансформацій

Олександр Романюк

використав дані цієї інституції, залишаючи за собою право на їх трактування.

Таблиця 5
Рейтинги демократизації посткомуністичних країн
(1997 - 2005 рр.)

	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005
Консолідовані демократії (8)*								
Словенія	2,00	1,95	1,88	1,88	1,83	1,79	1,75	1,68
Естонія	2,10	2,05	2,25	2,13	2,00	2,00	1,92	1,96
Угорщина	1,50	1,50	1,88	2,13	2,13	1,96	1,96	1,96
Польща	1,50	1,45	1,58	1,58	1,63	1,75	1,75	2,00
Словаччина	3,80	3,65	2,71	2,50	2,17	2,08	2,08	2,00
Латвія	2,15	2,15	2,29	2,21	2,25	2,25	2,17	2,14
Литва	2,15	1,95	2,29	2,21	2,21	2,13	2,13	2,21
Чехія	1,50	1,50	2,08	2,25	2,46	2,33	2,33	2,29
Напівконсолідовані демократії (4)								
Болгарія	3,90	3,55	3,58	3,42	3,33	3,38	3,25	2,68
Румунія	3,95	3,85	3,54	3,67	3,71	3,63	3,58	3,39
Хорватія	4,20	4,25	4,46	3,54	3,54	3,79	3,83	3,75
Сербія і Чорногорія	н/а	4,90	5,67	5,04	4,00	3,88	3,83	3,77
Перехідні урядування або гібридні режими (5)								
Македонія	н/а	4,90	5,67	5,04	4,00	3,88	3,83	3,89
Албанія	4,55	4,75	4,75	4,42	4,25	4,17	4,13	4,04
Боснія і Герцеговина	н/а	5,35	5,42	5,17	4,83	4,54	4,29	4,18
Україна	4,00	4,25	4,63	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50
Грузія	4,70	4,55	4,17	4,33	4,58	4,83	4,83	4,96
Напівконсолідовані авторитарні режими (6)								
Молдова	3,90	4,00	4,25	4,29	4,50	4,71	4,88	5,07
Вірменія	4,70	4,80	4,79	4,83	4,83	4,92	5,00	5,18
Росія	3,80	4,10	4,58	4,88	5,00	4,96	5,25	5,61
Киргизстан	4,65	4,70	5,08	5,29	5,46	5,67	5,67	5,64
Таджикистан	6,20	5,95	5,75	5,58	5,63	5,63	5,71	5,79
Азербайджан	5,63	5,56	5,58	5,63	5,54	5,46	5,63	5,86
Консолідовані авторитарні режими (4)								
Казахстан	5,30	5,35	5,50	5,71	5,96	6,17	6,25	6,29
Узбекистан	6,35	6,45	6,38	6,42	6,46	6,46	6,46	6,43
Білорусь	5,90	6,20	6,25	6,38	6,38	6,46	6,54	6,64
Туркменістан	6,90	6,90	6,75	6,83	6,83	6,83	6,88	6,93

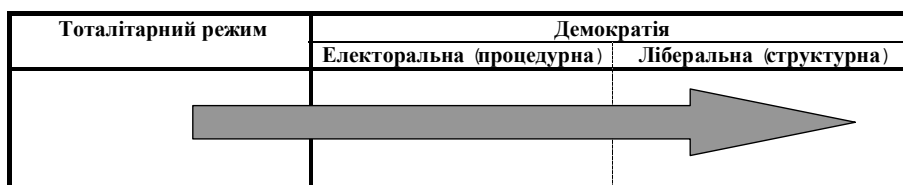
*Характер політичних режимів країн визначений за станом на 2005 рік.

Модель прямого переходу

Сутність моделі прямого переходу полягає в тому, що після загибелі комуністичного (тоталітарного) режиму в країні встановлюється режим електоральної (процедурної) демократії, який поступово консолідується і переростає у ліберальну (структурну) демократію (схема 1).

Схема 1

Модель прямого переходу

Такий варіант продемонстрували Польща, Словенія, Естонія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, Чехія, які, за висновками „Freedom House”, вже стали вільними країнами з консолідованими демократичними режимами (див. таблиці 3, 5). Про успіхи трансформації цих країн свідчить їх вступ до НАТО та ЄС – міжнародних організацій, які висувають до своїх членів високі вимоги щодо додержання політичних свобод і громадянських прав та демократичності політичного устрою. Особливості такого переходу полягають в тім, що минає дуже короткий термін між легалізацією опозиції, запровадженням нефасадної багатопартійності та проведенням вільних конкурентних політичних виборів. Внаслідок включення електорального механізму в цих країнах сформувалися біполярні партійні системи, за яких урядову владу перебирають то право-, то лівоцентристські коаліції (поки нестабільного типу). Комуністичні партії або трансформувалися у соціал-демократичні, або ж опинилися на узбіччі політичного життя. Урядова політика поєднує ліберальні реформи з заходами соціального захисту населення. У зовнішній політиці за усіх урядів домінує західний вектор, що викликає зворотну реакцію – політичну та економічну підтримку трансформаційних процесів західними демократіями. До чинників, які зумовили такий перебіг подій, слід віднести наступні.

По-перше, в усіх цих країнах тоталітарні режими мали **інстальоване походження**, бо були принесені на багнетах Червоної Армії у роки Другої світової війни. Антирежимні заворушення 1956, 1968, 1979 - 1981 років у Польщі, антикомуністичне народне повстання 1956-го в Угорщині, „празька весна” 1968-го у Чехо-Словаччині свідчать, що суспільна свідомість цих країн не сприймала комуністичні режими як власні. Вони трималися завдяки силовому тиску СРСР. Як тільки під час „перебудови” цей тиск послабився, режими зазнали краху.

Для створення масової опори режиму в більшості цих країн відбулося насильницьке приєднання до комуністичних партій соціал-демократичних, але завдяки цьому ідеї соціал-демократії проникли всередину партій, що постійно породжувало реформістські тенденції. Крах комуністичного режиму в Угорщині спричинив перехід правлячої партії на соціал-демократичні позиції [16, с. 82 - 83].

По-друге, усі ці країни належать до **західнохристиянської (католицько-протестантської) цивілізації**, на ґрунті якої народилися ідеї гуманізму, лібералізму і представницької демократії. Для них сенс трансформації полягав у поверненні до річища свого цивілізаційного розвитку. Цивілізаційний контекст зумовив певні політико-культурні традиції. Хоч у довоєнний період з цих країн демократичний режим мала тільки Чехо-Словаччина, проте в усіх **функціонували інститути парламентаризму, місцевого самоврядування та багатопартійні системи за участю опозиційних партій**. Треба також урахувати, що за комуністичного правління у деяких з них багатопартійність збереглася. Хоч така багатопартійність була фасадною, а „союзницькі партії” являли собою сателітів комуністичної, але політична система зберігала у латентній формі структурні передумови для відновлення політичного плюралізму, про що засвідчили польські події. Комуністичний режим у Польщі впав внаслідок перших напіввільних парламентських виборів (червень 1989 року). Комуністи погодилися проводити такі вибори за умови, що 65 % місць у сеймі (нижній палаті парламенту, яка має функцію формування уряду) буде зарезервовано за ними та їх союзниками. Але провал на вільних виборах до сенату (верхньої палати), де комуністи одержали тільки 15,8 % голосів, призвів до того, що союзники (Об'єднана селянська та Демократична партії) порвали угоду з комуністами, що дало змогу сформувати перший некомуністичний уряд Т. Мазовецького [17, с. 154].

По-третє, тоталітарні режими у цих країнах функціонували від 1941 до 1951 року, внаслідок чого формування свідомості старшої генерації населення відбулося в дототалітарний період. Наявність у активному житті цієї генерації спричинило те, що в цих країнах **не відбулося культурного розриву з дототалітарним минулим**.

Розвиток, близький до цієї моделі, нині демонструють Болгарія, Румунія і Хорватія. Одне з пояснень повільних темпів демократизації Болгарії і Румунії полягає у тім, що обидві вони мають інший цивілізаційний контекст – належать до східнохристиянської цивілізації, якій приманна сакралізація державної влади. У католицькій Хорватії прогалина в демократичному процесі була спричинена війною проти сербських сепаратистів (1991 - 1995 рр.) та участю у боснійській війні (1992 - 1995 рр.). Але після смерті авторитарного президента Ф. Туджмана (грудень 1999 р.) та запровадження парламентського правління (2001 р.) Хорватія міцно стала на шлях демократичних перетворень [12, р. 175 - 194].

Посткомуністичні автократії

Проте не в усіх посткомуністичних країнах місце тоталітарних режимів заступила електоральна демократія. На початок 2005 року

політичні режими десяти посткомуністичних країн були кваліфіковані як авторитарні (див. **таблицю 5**). Причини різниці у розвитку цих країн від посткомуністичних демократій полягають у наступному.

По-перше, усі вони є **новоутвореними державами**, які виникли внаслідок розпаду СРСР. У них немає національної єдності, що, на думку Д. Растова, є „попередньою умовою” переходу до демократії [18, с. 6 - 8]. Трансформація тут має бінарний характер, бо у її межах відбуваються два процеси: перший – соціально-політичний (детоталітаризація суспільного життя), другий – національно-політичний (розбудова суверенної національної державності). Взаємодія цих процесів значно ускладнює структуру політичного конфлікту, що істотно заважає демократизації суспільства [19].

По-друге, в усіх них в попередній період функціонував **радянський режим**, який у сталінські часи являв собою майже стовідсотковий тоталітаризм [20, р. 44].

По-третє, на терені цих країн (окрім задністрянської Молдови) **тоталітарний режим функціонував близько семи десятків років**, за які у активне життя увійшло три генерації населення. За висновками соціальної психології – при суттєвій зміні соціального контексту у третій генерації відбуваються серйозні зміни культурного генокоду.

По-четверте, з десяти посткомуністичних автократій шість історично належать до азійсько-мусульманської цивілізації, культура якої орієнтована на деспотичні зразки влади; три – до східнохристиянської, якій, як вже було сказано, притаманна сакралізація державної влади. Цивілізаційний контекст Росії варто визначити як євроазійський – суміш східнохристиянського, азійсько-мусульманського та деяких інших цивілізаційних полів на ґрунті татаро-монгольського політичного спадку.

З'ясувавши чинники, що зумовили авторитаризацію цих суспільств, маємо поставити питання про перспективи їх подальшого розвитку. Якщо не враховувати можливість безмежно тривалого існування авторитарних режимів, то перед ними відкриваються два можливі вектори: до демократії та назад – до тоталітарного стану.

Модель двофазового переходу

Трансформація тоталітарного режиму в авторитарний сама по собі є позитивним явищем, бо авторитарні режими дають суспільству більше свободи, ніж тоталітарні, хоча це стосується здебільше його позаполітичних сфер. Але роздержавлення позаполітичних сфер народжує структури самоорганізації суспільного життя, внаслідок чого виникає поле громадянського суспільства. Якщо для його розвитку існують більш-менш сприятливі умови, то, зміцнивши свої позиції, громадянське суспільство неодмінно намагатиметься звільнитися від автократичного контролю та запровадити свій контроль над політичною

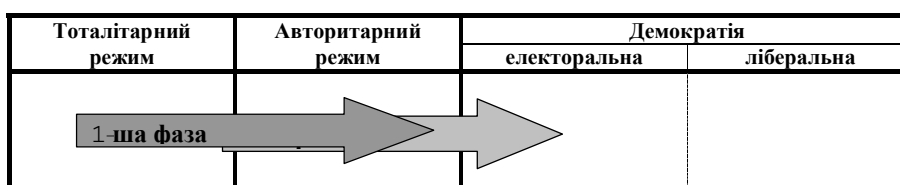
Моделі посткомуністичних трансформацій

Олександр Романюк

владою. Це народжує тенденцію до демократизації політичної системи. Розвиток цієї тенденції зрештою має призвести до встановлення політичної демократії. Отже, трансформаційний процес набуває двофазової форми, у якій перша фаза є детоталітаризацію суспільного організму (на ній політичний режим перетворюється на авторитарний), а друга – його політичну демократизацію (схема 2).

Схема 2

Модель двофазового переходу

Реальність двофазової моделі довела свого часу Іспанія, де внаслідок громадянської війни 1936 - 1939 років був встановлений тоталітарний режим, який у 1960-ті еволюціонував у класичний авторитаризм, а після смерті Ф. Франко (1976 р.) трансформувався в демократію. Проте у Іспанії початковим пунктом трансформаційного процесу була права (фашистська) форма тоталітаризму, яка істотно відрізняється від лівої (комуністичної) [21].

Чи існує можливість трансформації за такою моделлю в умовах посткомунізму? Приклад нової Югославії (з 2003 року конфедерація Сербії і Чорногорії), в якій після краху комуністичного був встановлений авторитарний режим С. Мілошевича, свідчить, що існує. Після революції 2000 року там зроблено великий крок у демократичному напрямі, і сьогодні політичні режими Сербії і Чорногорії кваліфікуються як напівконсолідована демократія (див. **таблицю 5**).

Таку потенцію мають і деякі пострадянські автократії. У п'яти з них частка приватного сектора у ВВП перевищує частку державного. У рейтингу конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму за 2005 рік серед 117 країн (що брали участь у рейтингу) Казахстан посів 61 місце (випередивши навіть Хорватію і Румунію), Азербайджан – 68, Росія – 75, Вірменія – 79, Молдова – 82. За рівнем ВВП на душу населення більшість цих країн, якщо керуватися висновками С. Хантінгтона, належать до „зони політичного транзиту” [22, с. 72 - 75]. Треба звернути увагу також на те, що показники розвитку громадянського суспільства у семи автократіях випереджають рейтинги їх політичних систем (**таблиця 6**) [Джерела: 12; 14; 23].

Таблиця 6

Економіка та громадянське суспільство
у посткомуністичних автократіях

Країни	Тип економіки	Приват . сектор у % до ВВП	ВВП на душу нас . у доларах США	Рейтинг конкурен- тності у світі	Рейтинг громад . сус-ва
Молдова	Змішана державна (перехідна)	50%	2.150	82	4,00
Вірменія	Змішана капіталістична (перехідна)	70%	2.650	79	3,50
Росія	Змішана капіталістична (перехідна)	70%	7.100	75	4,75
Азербайджан	Змішана капіталістична (перехідна)	60%	3.090	67	4,75
Киргизстан	Змішана державна (перехідна)	65%	2.750	116	4,50
Таджикистан	Змішана державна (перехідна)	50%	1.170	104	4,75
Казахстан	Змішана державна (перехідна)	65%	6.500	61	5,50
Узбекистан	Змішана державна	45%	2.460	н/а	6,50
Білорусь	Державна	25%	7.620	н/а	6,75
Туркменістан	Державна	25%	4.320	н/а	7,00

Загострення політичної ситуації, що періодично спостерігається в посткомуністичних автократіях (особливо напередодні та після політичних виборів) є, насамперед, відображенням політичного конфлікту між владою та громадянським суспільством. У Киргизстані загострення цього конфлікту спричинило у березні 2005 року „тюльпанову революцію”, в результаті якої був скинутий авторитарний режим А. Акаєва й виникла перспектива демократизації політичної системи.

Модель „зворотного розвитку”

Альтернативою двофазовій є модель „зворотного розвитку”, суть якої полягає в тім, що внаслідок певних обставин суспільство повертається до попереднього (тоталітарного) стану. В цьому випадку процес трансформації переривається і суспільство не досягає нової якості (схема 3).

Таку модель унаочнюють Білорусь і Туркменістан, у яких з кожним роком погіршуються показники суспільно-політичних процесів. На 2005 рік вони мають найбільше відхилення від стандартів демократії (див. таблиці 3 і 5). Їх системи мають більше ознак тоталітаризму, ніж авторитаризму. В них функціонує державна (адміністративно-командна) економіка, де 75 % ВВП виробляє державний сектор. Майже не існує

Моделі посткомуністичних трансформацій

Олександр Романюк

поля громадянського суспільства (його показники гірші за показники політичної системи в цілому). Панує урядова монополія на ЗМІ. У рейтингу свободи преси за 2004 рік серед 193 країн світу Туркменістан поділив з Бірмою 190 - 191 місця, нижче тільки Куба і Північна Корея, де збереглися комуністичні режими. Не дуже відстає від Туркменістану Білорусь, яка поділила 182 - 183 місця з Узбекистаном [24, р. 62 - 63, 182]. Проте білоруський і туркменський режими відрізняються один від одного.

Схема 3

Модель зворотного розвитку

У Туркменістані режим набув майже класичних ознак тоталітаризму. Існує єдина політична партія (Демократична партія Туркменістану), очолювана президентом С. Ніязовим. Опозицію знищено (опозиціонери перебувають або за ґратами, або за кордоном). Усю владу сконцентровано в руках С. Ніязова, бо він є не тільки президентом республіки та головою партії, але й главою кабінету міністрів, головою Народної Ради (Халк Маслахти) – вищого представницького органу, верховним головнокомандувачем у званні генерала армії, головою ради оборони і національної безпеки, начальником цивільної оборони країни. Кандидатури депутатів усіх структур національного представництва, що формально обираються громадянами, попередньо узгоджуються з президентом. Президент призначає суддів Верховного і місцевих судів. Квітне культ провідника. 1993 року С. Ніязова було проголошено туркменбаші – головою усіх туркменів; 2002 року – пожиттєвим президентом. Сформувалася офіційна ідеологія, у підґрунтя якої покладено книгу С. Ніязова „Рухнама”, де, за словами її автора, зібрані „усі морально-філософські риси туркменського народу”. Головним постулатом „Рухнама” проголошує служіння своєму народові (виразником волі якого є туркменбаші) та державі. Держава контролює не тільки економіку, але й розподіл доходів, де панує зрівняльна система. Диференціація заробітної платні (як у державному секторі, так і в приватному) не дуже велика і обмежується законодавством. Хоч її середній рівень дуже низький (20 - 25 доларів на місяць), але комунальні послуги дешеві, а газом та сіллю населення забезпечується безплатно. За ступенем замкненості для зовнішнього впливу країна продовжує перебувати на рівні колишнього СРСР [25, с. 5].

У Білорусі режим не має деяких ознак, які у класичній теорії тоталітаризму вважаються іманентними. Не існує інституту правлячої партії, але, як вважає В. Якушик, „влада однієї легальної партії ...не є обов'язковою ознакою тоталітаризму” [26, с. 131]. Не існує також оформленої офіційної ідеології. Проте немає поля громадянського суспільства, а держава має усепроникаючий, корпоративний та поліцейський характер. В економіці відбувається одержавлення приватного сектора (передусім комерційних банків). Майже немає такого виду комерційної діяльності, що не ліцензується державою. Внаслідок націоналізації і постійної перереєстрації приватних суб'єктів економічної діяльності їх кількість постійно скорочується.

Усе населення країни об'єднано в корпоративні структури, які утворюють тоталітарний каркас. Трудові колективи, як і раніше, виконують політичні функції, зокрема – висування кандидатів у депутати. Під час виборів і референдумів контроль та управління голосуванням здійснюють керівники підприємств і установ. „Громадські” організації, що устанавлюються згори, не стільки репрезентують інтереси відповідних сегментів суспільства у відносинах з державою, скільки державну політику у цих сегментах. Таким чином, політичне представництво замінено функціональним, а політика зводиться до взаємодії між владою та обмеженим колом впливових корпоративних спілок, які, в обмін на покору, одержали монополію на представництво відповідних верств населення. У країні діє сім служб з правом оперативно-розшукової діяльності; чисельність МВС у півтора рази перевищує чисельність збройних сил; КДБ, що зберіг свою попередню назву, і сьогодні головним завданням вважає боротьбу з супротивниками режиму. Хоч у Білорусі формально існують опозиційні партії, але їх діяльність переслідується владою, а лідери опозиції зникають без сліду [26]. Отже, за своєю сутністю політичний режим Білорусі доцільно (користуючись терміном, який свого часу запропонував В. Полохало) визначити як **неототалітарний** [28, с. 13], але це поняття ще потребує наукової розробки.

Скільки можуть проіснувати такі режими? У Туркменістані, в силу патріархальності суспільства, великих природних ресурсів та географічної віддаленості від демократичного світу (що зумовлює можливість автаркії) – досить тривалий час. Доля режиму у Білорусі, яка має інший цивілізаційний контекст, обмаль природних ресурсів та кордони з новими демократіями, великою мірою визначається його політичною та економічною підтримкою з боку Росії, політичне керівництво якої заради своїх імперських амбіцій готове підтримувати будь-який антидемократичний режим, що солідаризується з її політичним курсом.

Висновки

Наведені моделі являють собою „чисті типи” посткомуністичної трансформації, які у реальній дійсності не мають абсолютно лінійного характеру. У більшості країн, які вже стали консолідованими демократіями, на цьому шляху траплялися більш-менш значні гальмування та відпливи (див. **таблиці 3 та 5**). Не зовсім ясно, за якою моделлю розвиватимуться країни, політичні режими яких кваліфікуються як перехідні або гібридні. Не виключена можливість появи циклічної моделі, подібної до описаної С. Хантінгтоном [22, с. 52 - 53], за якої електоральна демократія буде чергуватися з неконсолідованим авторитаризмом.

Серед об'єктивних чинників, що істотно впливають на траєкторію посткомуністичної трансформації, найбільш важливими уявляються особливості її вихідної позиції (походження тоталітарного режиму, термін його функціонування і ступінь тоталітарності); структура трансформаційного процесу (моністична чи бінарна); цивілізаційний контекст. Взаємодія цих чинників значною мірою зумовлює траєкторію трансформаційного процесу, проте жоден з них сам по собі не є детермінантом, а має корелятивний характер. На перебіг трансформацій впливають також зовнішньополітичні тиски, особисті якості політичних лідерів, структура політичної еліти, але їх вплив опосередковується якістю політичної культури суспільства.

Література:

1. www.freedomhouse.org/research/freeworld/2005/electoral2005
2. **Даймонд Л.** Прошла ли третья волна демократизации? // Полис. – 1999. – №1. – С. 10 - 25.
3. **Мачкув Е.** Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Полис. – 2000. – №4. – С. 38 - 59.
4. **Романюк О. І.** Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Серія: „Питання політології”. Вип. 4: – 2002. – №555. – С. 16 - 25.
5. **Brzezinski Z.** The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. – New York: Collier books, 1990 – 304 p.
6. **Арон Р.** Демократия и тоталитаризм / Пер. с француз. – М.: Текст, 1993. – 262 с.
7. **Джилас М.** Лицо тоталитаризма / Пер с сербо-хорв.– М.: Новости, 1992. – 541 с.
8. **Романюк О. І.** Посттоталітарна трансформація як специфічний

тип демократичного транзиту // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – „Питання політології”. Вип. 3. – 2001. – №518. – С. 71 - 78.

9. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties 2004 / Ed. by A. Piano, A. Puddington – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – 734 p.

10. www.freedomhouse.org/net98

11. www.freedomhouse.org/research/freeworld/2005/tables2005

12. Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. by A.Motyl, A.Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XVII, 666 p.

13. Nations in Transit 2003. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. by A.Karatnycky, A.Motyl, A.Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. – XIX, 679 p.

14. www.freedomhouse.org/research/nitransit/2005/addendum2005

15. www.freedomhouse.org/research/freeworld2005/electoral2005

16. **Ткач Д. І.** Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.

17. **Пшеворский А.** Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.

18. **Растой Д. А.** Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1995. – №5. – С. 5 - 15.

19. **Романюк О.** Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // Людина і політика. – 2003. – №5. – С. 3 - 11.

20. **Andreski S.** Max Weber's Insights and Errors. – London; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984. – 155 p.

21. **Романюк О. І.** Праві та ліві тоталітарні режими: спільне і специфічне // Нова політика. – 2002. – №1. – С. 55 - 59.

22. **Хантингтон С.** Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.

23. **Полунесев Ю.** Зубожіння політикуму як чинник неконкурентоспроможності країни // Дзеркало тижня. – 2005. – 8 жовтня. – С. 8.

24. Freedom of the Press 2004. A global Survey of Media Independence / Ed. by K. Deutch Karlekar. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XII, 194 p.

25. **Кадырова М.** Халиф на исторический час. Загадочная страна и её вождь туркменбаши // Зеркало недели. – 2002. – 14 декабря.

26. **Якушик В.** Різновиди політичних режимів // Віче. – 1995. – №9. – С.129 - 133.

27. **Карбалевиц В.** Білоруська модель посткомуністичних трансформацій // Політична думка. – 2000. – №1. – С. 38 - 56.

28. Полохало В. Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа // Полис. – 1998. – №3. – С. 3 -15.